

A „szárszói gondolat” és a rendszerváltás

Dialógus Bíró Zoltánnal és Szeredi Pállal

A népi írók 1943-as Szárszói Konferenciája – ahogyan arról lapszámunk egyéb írásaiban már olvashattak – kétségkívül történelmi jelentőségű. A kérdés az, hogy ezt a súlyt, jelentőséget, ha úgy tetszik, iránylatolgotást maga a történelem elfogadta-e. Tanulságos lehet erről tűnődve újraolvasni Erdei Ferenc negyedszázaddal később írt visszaemlékezésének mondatait: „Hogy a néphatalom, és a szocializmus kivívása olyan dogmatizmus, voluntarizmus és személyi önkény torzulásait ölthesse, amint az bekövetkezett, arra nem voltak érzékszerveink, azért is lehettünk olyan vakok és bénák vele szemben.”¹ Ez a mondat (talán csak számomra²) karakteresen jellemzi azt a csalódást és azt az illúziót, amit a népi gondolat zászlóvivői éreztek és éreznek, s amely máig különös árnyékot vet a „szárszói gondolat” summázataira.³ Úgy éreztem, ez van s volt jelen számos tanulmányban, és ez jelent meg a negyvenedik évfordulón létrejött 1983-as konferencián. Erről próbáltunk beszélgetni Bíró Zoltánnal és Szeredi Pállal. Bár számos írásukat idézhetnénk dialógusunk tárgyát⁴ tekintve – ide jelenlegi munkahelyük kívánkozik, a *Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (RETÖRKI)*, melynek Bíró Zoltán főigazgatója, Szeredi Pál pedig tudományos kutatója. Magunk, Filep Tamás Gusztáv művelődéstörténész és jómagam, e lapszám vendégszerkesztője, elsősorban az emlékezés személyes jogán vállalkoztunk kérdezésre. Mindketten ott voltunk ugyanis az 1983-as találkozón, s még a magunk benyomásai, emlékei, értékelései is eltérnek egymáséitól.

– tor – *Tulajdonképpen milyen akarat és szándék hívta létre a találkozót? Hordozott-e, s ha igen, akkor milyen természetű konfliktusokat?*

– szeredi – Az 1983-as szárszói konferencia, az 1943-as találkozóról szervezett tudományos megemlékezés több szempontból mindmáig viták kereszt-tüzében áll. Az alapvető ütközés '83-ban három síkon jelentkezett. Az egyik: Püski Sándor személyének és kiadójának megítélése. A másik a Pozsgay körül

¹ Erdei Ferenc, *Emlékezés Szárszóra*, Kortárs, 1968/8., 1299.

² A beszélgetést lejegyezte Tamási Orosz János

³ „Szárszó: a későbbi nemzedékek számára is biztos őrtorony és kilátó lehet. Bebizonyosult megint, hogy nemzetsorsunk megítélésében és jobbra fordításának vágyában a szellem, az irodalom rendre megelőzi a politikát, s hogy az igazi politika nem lehet más, mint a nemzet akarata (amelyet tehát csak igazi írók és igazi politikusok szoktak képviselni). (...) S ha a politika mégsem figyel a nemzet szellemi, irodalmi nagyjainak a szavára és méltatlan lesz saját nevéhez: abból pedig a nemzeti katasztrófa következik.” (Bertha Zoltán, *Harmadik út és kisebbségi magyarság*, Hittel, 2009/1., 64–65.)

⁴ A „szárszói gondolat” és a rendszerváltás(ok) kapcsolata(i). A címtől eltérő többes számmal jelezzük: a dialógus folyamán gyorsan kiderült, hogy a rész ezúttal sem ragadható ki az egészből.

kialakuló nemzeti vonulat „rárepülése” a kínálkozó helyzetre: a szárszói gondolat újraértékelése, kisajátítása. A harmadik pedig a református egyháztól indult ki, s annak hangsúlyozásában jelentkezett, hogy „Szárszó” az „övék volt”. Az emlékkonferenciát a Párttörténeti Intézet szervezte, ők voltak a lebonyolítás felelősei. A negyvenedik évfordulóra megjelentették az eredeti '43-as jegyzőkönyv csonkított változatát – a kihagyott részleteket Püski Sándor adta ki 1984-ben Amerikában –, közben Aczél György és a Párttörténeti Intézet (a Népfront bevonásával) azon mesterkedik, hogy a korabeli Szárszót nem mint református, de nem is Püski által szervezett, hanem közös (értsd: többek által szervezett) rendezvényként kanonizálják. Bekerül a köztudatba a Soli Deo Gloria eszmeköre. Havas Gáborék próbálnak így kigyúrn belőle egy „nemzeti” találkozót, amely elsősorban a református egyház patronálásával jött létre, és amelynek fő mondanivalója a Németh László és Erdei Ferenc közötti konfliktus.⁵ Tehát kigyomlálnak belőle – Karácsony Sándortól Veres Péterig – mindenki mást.

– *ftg* – *Ennek a beszélgetésnek a tárgya: van-e folyamatossága a népi irodalmi hagyománynak, a népi politizálásnak, illetve hogy ez a kettő – irodalom, politika – keveredik-e vagy elválasztható egymástól; hogyan jelenik meg ez a hagyomány az 1980-as években, és mennyiben készíti elő például az MDF-et. Láncszeme-e a folyamatnak a 40 éves évforduló, vagy nem? És ha láncszem, akkor tisztázódtak-e a tisztázatlanságok, ellentmondások, vagy pedig keveredtek. Ezek tehát a beszélgetés előzetes szempontjai. Mi ketten Jánossal nemrégén beszélgettünk erről; az évfordulón együtt voltunk Szárszón, s most kiderült, hogy egészen másképpen látjuk, vagy láttuk már akkor is.*

– *bíró* – *Az 1943-as szárszói találkozó következményei végigvonulnak az elkövetkező évtizedekben, egy percre sem kerültek ki a szellemi körforgásból. Ám az egész gondolkört – ami ott megfogalmazódott, akár a Németh László–Erdi vitában és azon túl bárki más hozzászólásában – visszaszorították. A jobboldal-baloldal tagolása is tudatos jobb- és baloldali irányzattá nyilvánítása annak, ami se jobboldali, se baloldali nem volt, hanem a kettő között vagy a kettő fölött – vagy a kettő ellenében – kialakult harmadikutas mozgalom, az első perctől kezdve. E vonulat történetéhez természetesen szervesen hozzátartozik az MDF létrejötte. Azért mondom, hogy természetesen, mert hiszen ezt akkor is kinyilvánítottuk, és most sem tudnék mást mondani. Három történelmi tényre hivatkoztunk döntően: az egyik a reformkori, a másik a '45 utáni, még demokratikusnak mondható koalíciós időszakban főképpen a kereszténydemokrata, a Barankovics-féle program, és legerőteljesebben a népi mozgalom – persze időben a kettő között. Ráadásul hivatkoztunk mindennek eredetére, az Ady-, Szabó Dezső-, Móricz Zsigmond-hagyományra. Az MDF ebből az eszmétörténeti vonulatból jött létre, szervesen kapcsolódik tehát a '43-as Szárszóhoz. Személyek révén is, hiszen Németh László volt az egyik ikon, a másik legfontosabb Illyés – aki ugyan nem volt ott '43-ban, de idekapcsolódik –, s Veres Péter a harmadik, aki mint parasztvezér a maga sajátos gondolatrendszerével mindig*

⁵ Borbándi Gyula megfogalmazásában ennek lényege: „Erdi az esélyek alakulásából már kirajzolódni látszó »szocializmus«, utóbbi a kapitalizmus és a szocializmus közötti »harmadik út« mellett érvelt. A résztvevők döntő többsége az utóbbival rokonszenvezett.” (Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom*, New York, 1983)

benne volt a közgondolkodásban, a miénkben legalábbis. Tehát volt egy olyan erőteljes kapcsolódás, amit nem lehetett kiiktatni a szellemi életből. Vissza lehetett szorítani, lehetett nyesegetni, lehetett manipulálni, de megszüntetni egyetlen percre sem.

– tor – *Elhangzik, elhangzott tehát a visszatérés '43-hoz az MDF alakulásakor, de – már '48-'51 között – a '43-as mozgalom erősen átalakult. '83-ban – ezt már érintetted az előbb – misztifikáció keletkezett körötte, holott ha akkor figyelmesen hallgattuk a Pozsgay-beszédet, vagy akár most elolvassuk az ott elhangzott köszöntőt, hát az az egy-két évvel később születő Pozsgayból még szinte semmit nem mutat föl. Jelentkezett már abból a Pozsgay Imréről valaki, baráti körökben, akárhol, aki később eltér attól az állásponttól, ami a szárszói ünnepi beszédből hallható? A Szovjetunió bevonulásáról vagy a szocializmus szükségyszerű továbbéléséről olyan dicsőítő szöveget lök, hogy – hát én vagyok a cinikusabb alkat kettőnk közül, de inkább elmentem a szárszói találkozón, a beszéd alatt ismerkedni, mert ez a beszéd engem úgy igazán csak erre orientált.⁶ De azért volt ott valamiféle olyan mozgás, amiből akár már ott kinőhetett volna egy MDF, egy rendszerváltó hangulat, vagy csak az öreg veteránok gyűlteke össze és emlékeztek egy kicsit...?*

– szeredi – Ez két teljesen különböző tétel. Pozsgay Imre személyét, az általa képviselt gondolati kört és annak a lenyomatait egyes években, egyes helyszíneken elmondott beszédeiben, s azt, amit a nem nyilvános szerepléseiben tett, én elválasztanám. Nem szeretném, ha Szárszóhoz hozzákötődne – akár a '83-ashoz, akár a későbbiekhez – Pozsgay Imre neve, személye, beosztása stb. Lehetne erről is beszélni, ám inkább azt szeretném kiemelni, ami az eredeti kérdésed volt, hogy ez a bizonyos tartalom – inkább úgy mondom: szárszói gondolat – egy kicsit független is attól, hogy mi történt '43-ban. Azt a fajta toleráns, megértésre törekvő, helyzetértékelést felvázolni próbáló összefüggést, amely egy adott szituációban – ez ennek a konkrétsága 1943-ban, egy vesztes világháborúban, egy lokális helyzetben – a helyzet értékelésére vállalkozik, annak esélylatolgatására, hogy Magyarország hol helyezkedik el Európában, mit várhat, milyen szerepe van; s ez a tartalom egy olyanfajta párbeszédet tud megvalósítani, ami egyben kiutat, ha úgy tetszik, alternatívát mutat, nos, ezt a fajta szellemiséget túl kell emelni azon, hogy – „Szárszó 1943”. Viszont vannak kifejezések, amelyek önálló életet élnek. Tehát amikor a hetvenes, nyolcvanas, kilencvenes években arról beszélünk, hogy Szárszó, akkor már nem konkrétan a '43-as Szárszóról – akár a Németh- és az Erdei-előadásról, vagy ha úgy tetszik, ellentétéről – szólunk, hanem arról a fajta gondolatról, ami megismerni, megérteni akarja a helyzetet, tájékozódni akar, elemzést akar készíteni és alternatívát akar felmutatni. És ez az a fajta gondolat, amely független attól, hogy „Szárszó 1943” – bár ez így szó szerint is elhangzik 1987-ben az első lakiteleki találko-

⁶ Idézek, akár csak a magam mentségére, egy jellemző részletet: „...a felszabadulás és az azt követő nagy történelmi sorsforduló volt a szárszói gondolatok igazi próbatétele. Azzal, hogy a Szovjetunió győztes hadserege kiűzte a nácikat és hazai vazallusaikat az országból, nagymértékben megnövelte történelmi esélyeinket a társadalmi haladásra is. Ezzel az elévülhetetlen tettel a Szovjetunió megnyitotta a szociális haladás és a politikai fejlődés alternatíváit, amelyeket egy kapitalista megszálló hadsereg elzárt volna népünk elől.”

zón: megismerni, megérteni, elemezni a helyzetet, és belőle valamifajta kiutat mutatni; ez az, ami összeköti Lakiteleket Szárszóval. Teljesen más korban, teljesen más élethelyzetben. Ilyen értelemben Lakiteleknek nincs kapcsolata a '83-as negyvenedik évfordulós megemlékezéssel, csupán az ideával. Visszatérve arra, amit mondtál: ez a bizonyos gondolat viszont folyamatosan jelen van '48-ban, '51-ben, az ötvenes évek elején abban az írói körben, amelyik ennek az egész gondolatiságnak a gyökerét képezte, s amelynek tagjai továbbra is tartják a kapcsolatot egymással. Medvigy Bandi konkrétan feltárta: Sinka István ellenálló mozgalmat akar létrehozni az ötvenes években. A Rákosi-érával, majd '56 után a Kádár-korszakkal szemben mindvégig létezik az a fajta ellenállói attitűd, amely felismeri a rendszer intoleranciáját, a rendszer elzárkózását, a párbeszéd megfojtását, ellenvéleményt jelenít meg, s ennek révén szerveződik meg ellenállóként ez a kör. Már nem népi írói kör ez, hiszen a hatvanas évekre a népi írók nagyjai kiöregszenek, meghalnak, hanem a nemzeti gondolat letéteményese. A nemzeti gondolat: a Kárpát-medencei magyarság, a nyelv, az oktatás, a kultúra ügye jelenik meg itt. Nem szabad elfeledkezni arról: a hatvanas években ránk ömlik a nyugati kultúra a színházakban, a mozikban, a mindennapi életben. Persze a Szabad Európában tinédzserpartit hallgattunk, de itt nem ez a lényeg, hanem ez a kultúra rázúdul az akkori fiatalokra, és azok érzékeny, természetesen lázadó köreikben befogadják. Ezzel szemben jelentkezik, ahogy én nevezem, a nemzetépítő csoport, amely eredendően ugyanazt a népi írói gondolatot képviseli, s ebben a helyzetben megpróbálja megérteni, miért amerikai a téma, miért amerikai a termék, és megértetni a modernitás képviselőivel az ellentmondást: miért nem az a fajta nemzeti gyökér, nemzeti hagyomány a meghatározó alapelv, ami a mi nemzeti hagyományainkra utal? Miért nem azt szövik bele a modern feldolgozások az urbanizálódó világ által

jelentkező életérzésekbe, élethelyzetekbe? Példát hoznék: táncházmozgalom, népdal, pávakörök stb., amelyek ebből erednek, és úgy is jelennek meg az 1980-as évek közepéig, mint a szárszói párbeszédkereső konferencia hangvételének felélesztői. Egyúttal, mélyebb hatásaiban, az intoleráns elzárkózó rendszerrel szemben álló ellenállói mozgalomként. És megszólal ez a hang a nyolcvanas évek második felében, '87-től, az első Lakitelektől kezdve, ami ugyanúgy helyzetértékelést próbál adni, megismerni, megérteni, valamifajta programot, utat találni, ugyanúgy alternatívát kidolgozni akaró konferenciaként jön létre. Nem '83 folytatásaként, hanem annak az évtizedes párbeszédnek, útkereső gondolatkörnek, csoportnak a pregnáns megnyilvánulásaként, amely később majd Magyar Demokrata Fórumként a rendszerváltoztatásnak, ha úgy tetszik, motorja, mozgatórugója tud lenni. Nem elfelejtendő, hogy Szárszón ott voltak a szakszervezetesek, az illegális kommunisták stb., stb. Ugyanúgy Lakiteleken is ott voltak azok az emberek – különböző csoportok képviselői –, akik majd a később kibontakozó mozgalomnak, rendszerváltó erőnek a tagjai, vezetői lesznek. Szárszóról hiányzott a szélsőjobboldal, Lakitelekről hiányzott a szélsőbaloldal. A szélsőjobboldal is, bár az a szélsőjobboldal akkor nem artikulálta magát, hogy egyértelművé tegyék. Lakitelekről hiányzott a polgári radikalizmus, amit én egyesek szerint pontatlanul és nem történelmi megfogalmazásban szélsőbaloldalnak nevezek. Ahogy Lakitelekről hiányzott a polgári radikális kör, úgy Szárszóról hiányzott a szélsőjobboldali hang.

– tor – *Azért árnyaljuk még egy kicsit Pozsgay személyiségét. Én az 1983-as beszédét minősítettem az előbb. Ahhoz képest, ami – utólag visszaolvasva – abban a beszédben az akkori hivatalosságnak megfelelő fordulatokkal elhangzott, teljesen más politikus lép akár már '84-'85-'86-ban is a nagyközönség elé. Évtizedekkel később volt egy nagyon szép mondata, nem emlékszem pontosan, mikor, talán 10 éve, 8 éve: '82-ig neki Szárszó történelem volt, „valami, amiről nem is sokat tudtam, '83-ban a szívembe égett, és akkor szinte egy fordulat ment bennem végbe”. Tehát lehet, hogy a szárszói találkozó tényleg hatott fölfelé és rá is, azaz mégiscsak köthető oda valamiféle változás. Pozsgay egyfajta szélárnyékot adott, védőernyőt nyitott az MDF kezdeti időszakához – vagy ellenkezőleg: ti adtatok neki ösztönzést arra, hogy mikor mit mondjon?*

– fgt – *Hadd tegyek egy megjegyzést, tisztázandó, ami még nem tisztázódott. A beszélgetés 1983-ról, amiből kiindultunk, kezd átterelődni a nyolcvanas évek második felére, s úgy látszik, az a fontosabb. De a '83-as találkozó mai megítélése azért is érdekes, mert mi ketten Jánossal, bár együtt voltunk ott, utólag úgy látszik, (már) akkor (is) máshogy értékeltük az eseményt. Én 22 éves voltam, éppen leszereltem. A szárszói megemlékezés, akkor úgy tűnt föl, valaminek a kezdetét jelenti, történelmi esemény (lesz). János nem gondolta ezt, ő kíváncsiságból ment oda, meg mert régi barátai hívták. Amikor hazamentünk, már én is elgondolkodtam: történt-e valójában valami. Beláttam, hogy nem történt semmi – de azért jó volt, hogy ott voltunk. Valamiféle „ellenzékiség”, más nyelvezet, más politikai hagyományokhoz való visszatérés mégiscsak megjelent ott – így értékelttem akkor, talán már aznap este.*

– bíró – *Pár szót akkor Pozsgayról. Először is azt tudnia kell az embernek, ha ítéletet alkot, hogy egy politikus esetében más a beszéd és más a cselekedet.*

Pozsgayra ez különösen jellemző, ő a beszédeiben többnyire igyekezett alkalmazkodni a pillanathoz. Mit követel meg most a helyzet, milyen lehetőségeim vannak kimondani bizonyos dolgokat, mi az, amit el kell hallgatni. Ugyanakkor a hetvenes évek második felétől nagy a váltás Pozsgay politikai gondolkodásában, és ez cselekvésekben nyilvánult meg, nem abban, hogy miket nyilatkozik, bár időnként abban is. A minisztersége idején nagyon taktikusan kellett megszólalnia, viselkednie, de azért nagyon kemény dolgokat is kimondott. Az oktatásügyben például. Le is tiltották. Az Élet és Irodalomban nyilatkozott, és Aczél letiltotta, nem jelenhetett meg a nyilatkozata. A közművelődési törvény miniszteri expozéjában nagyon határozottan körvonalazta azt, amit a kultúráról gondol, és ami teljes mértékben szembement az aczéli politikával. A Püski melletti kiállása akkor kezdődött, nem később. Tehát, ha ítélni akarok, akárkiről, bármelyik politikusról, akkor ezt a kettőt el kell választani, s úgy kell kezelni, mint ami egy politikus kényszerpályáján a legjobb szándékkal vagy a legrosszabb szándékkal is, de törvény. Nem lehet megkerülni. Ez az egyik. A másik: a népi mozgalommal kapcsolatban feltétlenül tisztázni kell, hogy különvállik az eszmei alapja, valóságos szellemi és politikai irányultsága attól, amit akkor mutat fel, amikor politizálni kell. Akkor megpróbálják a *modus vivendi* megtalálni. Ez történik '45 után is, '56 után is. Gondoljatok meg, például közvetlenül '45 után Bibó, aki kereste a baloldallal a kapcsolatot, el is határolódott – szerintem igazságtalanul, nagyon rossz gesztussal – a kisgazdától, de azért az élete végén a Valóságban közölt Németh László-tanulmánya egyértelműen bizonyítja az egyéb írásaiból is látszó óriási Németh László-hatást. És ő ezt ki is nyilvánítja. Tehát továbbviszi '45 után a Válaszban, de a gesztusaiban is. '56 után azzal vádolják a nemzetieket, hogy rossz kompromisszumot kötöttek, elárulták az ügyet azzal, hogy a Kádár-rendszerrel kibékültek. Nem békültek ki. A Kádár-rendszerrel is elkezdtek taktikázni – a túlélésért. Veres Péter '48-ban *A paraszti jövődöben* tételesen leírja, hogy egyetlenegy dologra kell törekedni: a túlélésre. Ugyanezen a nyomon, ugyanebben a gondolatsorban folytatják a politikájukat Illyés, Németh László és tulajdonképpen mindegyikük; valahogyan ki kell egyezni annak érdekében, hogy a gondolatot, a szellemi értékeket át lehessen menteni. Jön egy rendszer, amelyikről nem lehet tudni, hogy meddig tart. Ezt túl kell élni valamiképpen. Erre épül az összes politikainak mondható gesztusuk. Veres Pétert elmarasztalják annak idején, amikor elvállalja a honvédelmi miniszterséget. A kérdés nem az, hogy ez jó vagy rossz, hanem az, hogy abban a kényszerhelyzetben mit lehetett tenni. Ugyanez vonatkozik arra, ami a Kádár-rendszerben történik, hogy vajon le kellett-e ülnie Illyés Gyulának rendszeresen Aczél Györggyel? Hogy mennyi hozadéka volt annak, hogy leült vele, azt nem lehet patikamérleggen lemérni. Tudták, hogy Aczél hatalma mit jelent az adott helyzetben, megpróbálták részben önmagukat, önmaguk életművét, részben a következő generáció életművét valahogy átvinni ezen a helyzeten. Ez kikerülhetetlen volt. Egy mozgalom, amelyik arra összpontosít, hogy a nemzet egészét átvigye nehéz történelmi helyzeteken, nem engedheti meg magának azt, hogy csak nemet mondjon.

– *ftg* – Amikor Aczél és a magyar írók kapcsolatát nézzük, olvassuk a naplót, más képet kapunk erről, mint amit akkor feltételezhettünk, amikor ezek a folyamatok lezajlottak. Én legalábbis – ha nem csal az emlékezetem – azt

hittem, hogy a nála vacsorázó írók tudnak hatni Aczétra. Most egyre inkább azt látom, hogy Aczél tartotta őket „pórázon”. Felkészültebb, rafináltabb volt az íróknál, és jobban érvényesült az ő befolyása az írókra, mint amazoké rá. Tévedek?

– bíró – Hogy ő rafináltabb volt ezeknél az íróknál, az egészen biztos. Hogy az ő befolyása volt-e domináns az írókéhoz képest vele szemben, ezzel már nem biztos, hogy egyetértek. Én azt látom, hogy Aczél nagyon ügyes, okos politikus volt, nagyon jó érzékkel választotta ki azt, hol vannak azok az értékek, amelyekkel muszáj kapcsolatot teremtenie. Ez Illyés Gyulától Déry Tiborig tartott, és még tovább. A következő generációt is megcélózta. Tudta, hogy mit jelent Nagy László tekintélye, főleg morális tekintélye. És Csoórié. Tudta, hogy Csoórit valahogy kezelnie kell, mert nyugtalan ember, aki állandóan balhét csinálhat, tehát valamiképpen meg kell próbálni kézben tartani. Mészöly Miklóst is megpróbálta, csak Mészöly végképp nem volt domesztikálható. A folyóiratokkal kapcsolatban: 1986-ban, amikor a Tiszatáj „megbüntetése” van soron, a Politikai Bizottságban Aczél a folyóirat megszüntetése ellen szavaz. Nem azért, mert szívügye a Tiszatáj, hanem azért, mert tudta, hogy ebből megint olyan dolgok következnek, amik nem kívánatosak az ő akár kommunista, akár liberális vagy liberál-baloldali elgondolásainak. Rendkívül okos, politikai érzékkel megáldott ember volt, aki azonban teljesen mást akart, mint amit a magyar nemzeti érdek kultúrában, szellemi életben megkövetelt.

– szeredi – Szeretnék néhány dolgot hozzáfűzni. Azt, hogy Aczél hatott-e az írókra, és befolyásolta, de facto irányította őket, vagy az írók hatottak Aczétra, végképp nem lehet elkülöníteni. Tényekre szeretnék emlékeztetni. A hetvenes években a vidéki magyar folyóiratokban – a Tiszatájban, az Életünkben, a Jelenkorban, az Alföldben (érdemes lenne ezeket végigolvasni, a Tiszatáj is elérhető már az interneten) – megjelenő írások, melyek a magyar sorskérdésekkel foglalkoznak, az Illyés és Aczél között lefolytatott beszélgetések eredménye. Azt, hogy egyáltalán a határon túli magyar irodalom kérdése, itt és ott, bekerülhet a köztudatba, például Ilia Mihályék szerkesztői tevékenysége folytán, hogy az emberek tudomást szereznek arról, élnek és miként élnek Magyarországon kívül magyarok – emlékezzetek vissza Für Lajos cikkére arról, milyen nyelven beszélnek a székelyek –, azt is a diskurzusok hozadékának tekinthetjük. Nem azt mondom, hogy ez a hatás Aczél kultúrpolitikájára, vagy általában a politikára jelentős mértékű volt, csak azt akarom érzékeltetni, hogy ez a fajta gondolkodás: értékelni a helyzetet, valami alternatívát adni, ilyen apróságokban jelenik meg, mint az említett folyóiratokban közölt írások. Hadd mondjak még egy konkrét példát. Az Illyés és Aczél közötti párbeszédnek nyomom követhetők Illyés naplójából. Amikor Püski megjelenteti a Janics-könyvet, *A hontalanság éveit*, aznap találkozik Illyés Gyula és Aczél György, amelyik nap délelőttjén a Politikai Bizottság elfogadja azt a döntést vagy azt a határozatot, amelyik a Janics-könyvvel kapcsolatban váltást jelent az úgynevezett nemzeti ellenzékkel, vagy ahogy ők fogalmazzák, népi ellenzékkel kapcsolatban. A PB-ülésről megy el Aczél Illyéssel találkozni, előveszi azt a könyvet, amiről mi nem tudhattunk, amit New Yorkban Püski bácsi kiadott, Janics: *A hontalanság éveit*, és kéri Illyést, hogy Gyula, még soha nem dedikáltál nekem könyvet – Janics könyve Illyés előszavával jelent meg –, kérem, hogy ezt dedikáld. Holott előtte a

PB-ülésen az egész csapat elítéli a nemzeti ellenzékot vagy nemzeti mozgalmat amiatt, éppen amiatt, hogy Illyés előszót írt a Janics-könyvhöz. Az 1983-as találkozó kapcsán még egy dolgot hozzáfűznék. 1983-ban Püski Sándorral meg egyezés van arról, hogy kiadásra kerül a teljes szárszói jegyzőkönyv. De Csoóri előszót ír a Duray-könyvhöz, ami kint Amerikában nyilvánosságot kap, emiatt egyrészt jön a Csoóri-szilencium, másrészt az ezt a Duray-könyvet kiadó Püski Sándor nem utazhat be Magyarországra, és nem lehet jelen a '83-as szárszói találkozóon. Ezek azok a tények, amikről beszélünk. És arról, hogy 1983-ban már megjelenik a radikális polgári csoport, a Beszélő, illetve az a kör, amelyik keresi a politikai helyét. Az 1985-ös monori konferenciát is fel kell említenünk, hiszen sokan mondják azt, hogy Monoron ott van minden irányzat, és itt valami olyan dolog történik Donáth Ferenc istápolásával, ami Szárszóhoz kapcsolódik. Ám ennek semmi nyoma nincs a monori jegyzőkönyvben, ha átnézik, látni fogják, Monornak a szárszói gondolathoz nincs köze. Amiben majd visszatér, az a '87-es Lakitelek. Akkor, abban jelenik meg a szárszói gondolat, ami korábban már érlelődik a Tiszatájban közreadott tanulmányokban, az Illyés és Aczél közötti párbeszédben, a Csoóri és Aczél közötti párbeszédben. Ne feledkezzünk el egy nagyon fontos közszereplőjéről ennek a korszaknak, Kiss Ferenc irodalomtörténészről, akinek a Knopp Andrással, Aczélékkal való párbeszédei fontossá válhattak. Aczél például betétezte a Kritikába Kiss Ferenc százoldalas kritikai tanulmányát a magyar kultúrpolitikáról, az Élet és Irodalom irodalompolitikájáról, mert ennek a közreadása akkor már elkerülhetetlen volt. Szerves, folyamatos építkezés kicsi lépésekkel, kompromisszumokkal. Megalkuvásokkal esetleg, de az elvek fel nem adásával, s ez robban ki, kerül nyilvánosságra Lakiteleken, amit ez a kör szervezett, és nem pedig valaki más, s ez nem a Pozsgay Imre által istápolott vagy valakik által megengedett és engedélyezett robbanás volt.

– tor – Ha utólag belegondolok ezekben a kérdésekbe – visszavezethető-e a folyamat 1983-ra, kapcsolatban van-e Pozsgay személyével, ki kire hatott jobban, volt-e védőernyő –, néhány finomsággal kiegészítve én magam is felülírnám korábbi kételyeimet. Valami tényleg elindult Szárszón, ha nem is Pozsgay személyéhez kötötte. Emlékszem, milyen lelkesek voltak az előbb említett veteránok a találkozó után, az úton, amíg hazaértünk Budapestre, s később a Hazafias Népfront különböző irodalmi rendezvénynek meg kiállításnak nevezett összejövetelein – tényleg föltámadt bennük valamiféle remény, hogy mégis lesz változás. Elkezdődött – néhány ember részéről – az építkezés... Ehhez képest – talán csak számomra – egészen váratlanul jött a monori találkozó. A lakiteleki találkozó előzményei nem voltak meglepőek, a Lezsák Sándor által szintén Lakiteleken rendezett alkalmakra, például a fiatal írók ottani találkozására gondolok itt. Ez utóbbi volt talán az, ami az egészet elindította; én legalábbis úgy éreztem, hogy abból nőtt ki minden. Ez beleillett a sorba. A tényleg furcsa körülmények között, ahogy akkor láttuk, előzmények nélkül létrejött monori találkozó már kevésbé. Ott a két tábor összebékítésére történt volna kísérlet. A Szabad Kezdeményezések Hálózata meg az MDF viszont már szinte egymás tagadására jött létre, e csoportok direkt szerveződtek külön blokkba, föladva a Monor után remélt egységtörekvéseket.

– ftg – Én akkoriban, talán 1986-tól készítettem egy interjúsorozatot az ef-Lapokba veled, Zoltán, Für Lajossal, Kiss Gy. Csabával, akik később az MDF-et megalapítottátok, Nagy Gáspárral, aki szintén ebbe a körbe tartozott. Látszott már, hogy elég világos a különbség köztetek és a későbbi SZDSZ között, de nem volt még háború, úgy látszott, mindenkiben van megegyezési hajlandóság, sőt bizonyos tisztelet is egymás iránt. Egy Für Lajossal már a rendszerváltás után készült interjúmban szerepelt is, hogy egyszer azt mondta: most olvasta Kis János Vannak-e emberi jogaink? című könyvét, nagyon komoly tudományos munkának tartja, noha sok mindenben nem ért vele egyet. Az azonban nem baj, mondta, ha többfelől irritálják az embert, a baj az, ha diktálni akarnak. Nekünk, a klubmozgalomban, az egyetemi mozgolódásokban szereplő fiataloknak, akik valamiféle ellenzéki álláspontot képviselünk, a különböző csoportok szószólói egyaránt megjelentek az életünkben, előadóként a diáklklubokban, körökben, táborokban tartott rendezvényeken – nem gondoltuk, hogy hamarosan a végleges elhatárolódás szándékával kell választani közöttük, nem volt bennünk kizárólagosság, akkor sem, amikor már csatlakoztunk valamelyikhez. 1990-ben következett be a sokk, amikor ezek az irányzatok olyan élesen szembefordultak egymással, mintha egymást tekintenék legádázabb ellenfelüknek, nem a korábbi kormánypártot. Nem a tagolódást tartottam tragikusnak akkor, hanem az ocsmány vitastílust, az ekkor eluralkodó hangnemet, amelyik sok „mozgalmárt” vagy „aktivistát” kiábrándított a politikából, talán magából a demokráciából is.

– bíró – Ehhez azért hadd fűzzem hozzá, óriási félreértés volt a rendszerváltás éveiben, nagyjából 1985-től, hogy sokan azt képzelték: tulajdonképpen egy táborról van szó, hiszen mind a két csoport demokráciát, rendszerváltást akar, csak más hangnemben szólal meg. Valójában már akkor is kibékíthetetlen ellentét volt a két tábor között, de ez nem vált nyilvánvalóvá, mert egy-egy ügyben, egy-egy eseménysor kapcsán csakugyan közös álláspontot lehetett

kialakítani. Ez történt 1968-ban, a csehszlovákiai bevonulás időszakában, és ilyen volt a rendszerváltás időszaka, amikor mindenki azt remélte, hogy létrejön itt egy demokratikus rendszer, ami sok mindent meg fog oldani. Ők is ezt gondolták, mi is, akkor hát legalább ebben az ügyben fogjunk össze. Tulajdonképpen már 1987-ben, az első lakiteleki találkozó után azonnal elindult a támadás. Egész Európát telekürtölték azzal, hogy az MDF antiszemita, nacionalista és így tovább. Ez eleve olyan helyzetet teremtett, amelyben nem lehetett békülni, még csak átmenetileg sem lehetett ideális állapotot teremteni. Másrészt eleve elválasztott minket, mint ahogy a két világháború között is elválasztotta az úgynevezett népi és az urbánusnak mondott tábor a programbeli különbség. Az egyik a nemzet ügyeit vette sorra, azok mellé állt, azokat próbálta megoldani, a másik pedig egy absztrakt, nemzetek fölötti európeárság jegyében valamiféle sajátos radikális polgári vagy liberális eszmerendszerhez próbált kapcsolódni. Ez eleve lehetetlenné tette az együttműködést, de átmeneti gesztusokat hozhatott volna. Hozott is: Monor ilyen volt; egyébként kudarc lett a vége, nyilvánvalóvá vált, hogy nem tudunk szót érteni. Ha Csurka István, Für Lajos, Csengey Dénes beszédét összehasonlítom a másik oldal beszédeivel, akkor látszik, hogy ez az ügy reménytelen. Csurka próbálkozott még egy gesztussal, ő javasolta Vásárhelyi Miklósnak, hogy szervezzünk egy második monori találkozót, de kiderült, hogy a szervezési módszerekben sem lehet velük együttműködni. Az nem megy, hogy ők kitalálnak valamit, megcsinálják, aztán ráerőltetik a másokra. Fölhagytunk ezekkel a kísérletekkel, s eldöntöttük, hogy megszervezzük a magunk találkozóját. Akkor még nem tudtuk, hogy ez Lakiteleken lesz. Történelmi félreértésről volt tehát szó, amikor azt gondoltuk, hogy ezek az ellentétek kibékíthetők. A gyökereik is merőben mások voltak, a növekedési irányuk is egészen más volt.

– tor – *Egy kicsit konfrontatív megfogalmazásban: az, hogy volt-e ott két program, amit össze lehet egyeztetni vagy kibékíteni, számomra kérdéses. Mert a népi mozgalomnak, vagy ami ebből kinőtt, maradjunk ennél a nagyon tág megfogalmazásnál, ennek volt előzménye, következményei, rendszerezett lépéssorozata, elképzelése. Ehhez képest jött a Beszélő-kör, szamizdatkör Monorral, melyek gyakorlatilag két kérdés köré csoportosították az úgymond programjukat. Az egyik: Kádárnak mennie kell, utalok arra a bizonyos Beszélő-különszámra, a másik meg később: a Pozsgaynak mennie kell motívum a négyigénes választással. Tehát én nem látok elgondolt stratégiát arról az oldalról, amivel össze lehetett volna nektek békülni, vagy kiegyezni, vagy egy közös nagy, úgymond nagykoalíciót létrehozni; bár felmerülhet itt épp a Beszélőben közreadott átfogó program, de annak zárt struktúrája nem nagyon engedett teret a társadalmi csoportok kompromisszumának.*

– bíró – Természetesen nem volt. Sőt! Nekik is volt történelmi hagyományuk, ez Jászi Oszkár hagyománya lett volna, csak Jászi kultúrája nélkül. Ez nagyon jellemző volt rájuk. Semmi mást nem akartak, csak a hatalmat megszerezni. Az MDF volt annyira naiv, mértékletes, hogy a hatalom megszerzését az adott esetben tizedrangú kérdésnek tartotta, hiszen volt programja. Ezt a programot akartuk megvalósítani; tudtuk, hogy ehhez kell a hatalom, de nem ez volt a döntő. Ezért nem tudtunk szót érteni velük. Nem is lehetett, és különösen nem bizonyos etikai tartás nélkül. Tamás Gáspár Miklós végigloholta

Európát és kvázi följelentette az MDF-et, s amikor utóbb ezt számonkértük tőle, akkor letagadta. Ugyanakkor kihasználta azt a helyzetet, hogy a Jurta Színházban, amikor csak szólni akart, szót kapott; fél órát beszélhetett a meghatározott tíz perc helyett. A programbeli, illetve az ideológiai különbségen kívül volt egy mentalitásbeli, ízlésbeli különbség is köztünk. És talán ez volt a súlyosabb.

– *ftg* – Valóban azt gondolod, hogy például Tamás Gáspár Miklós nyugati körútjának komoly hatása volt az MDF ottani megítélésére? Azt hiszem, Nyugat-Európában az SZDSZ-t nem vették éppen annyira komolyan, mint ahogy akkor gondoltátok. Mint ahogy az MDF-et sem. A saját álláspontjuk volt eleve elutasító, a nyugati politikaalakítóké, legfeljebb ehhez kaptak itthonról támogatásokat, érveket.

– *bíró* – Tévedsz, ez a hatás közvetetten bizonyítható. A világlapok a New York Timestól a Washington Postig erről szóltak. Az első pillanattól kezdve, amikor idejöttek interjút csinálni velem, azzal kezdték, hogy van-e Magyarországon antiszemizmus, és az MDF antiszemita mozgalom-e. A végén már begurultam, megkérdeztem, honnan veszik ezt. Hát most jöttünk az SZDSZ-től – és meg is nevezték, akitől az információt kapták, már nem tudom, Kis Jánost vagy Tamás Gáspár Miklóst. Az amerikai nagykövetség, Mark Palmer és csapata egészében erre állt rá. Az egész amerikai külügyi lobbis ebből állt, már jóval Clintonék előtt. Ezzel a külpolitikai helyzetünket rendkívüli módon megnehezítették. Az öreg Bush látogatása után ez megváltozott, ami nyilván abból fakadt, amennyire ellenőrizni is tudtam, hogy az amerikai külügyben is szemben állt ez a két csapat. Tulajdonképpen ugyanolyan szembenállás volt ott is, mint itthon, csak korábban a domináns az az oldal volt, amelyet sikerült az MDF ellen hangolni. De a másik csoport is részt vett az előkészületben, az elnököknek a magyarországi útja előtti

felkészítésében. Tehát az SZDSZ részt vett a világpolitikában úgy, hogy mindenkinek sügött. Sügtak a lapoknak, a politikusoknak, és 1987-ben, de már előtte is elterjesztettek egy olyan ítéletet Magyarországról, ami eleve bélyeget jelentett az MDF-re nézve. Ha nem vigyázunk, belebukhattunk volna ebbe, nyugaton eleve nem viselik el az antiszemitizmust, még akkor sem, hogyha különben nem lettek volna ellenségesek velünk szemben, de hát ha még azok is voltak, akkor különösen nem. Ugyanez vonatkozott a nacionalizmusra, az irredentizmusra, a kisebbségekkel kapcsolatos és a Kárpát-medencei elgondolásainkra, tehát az egészben volt egy olyan támadási sor, ami az SZDSZ programját ki is merítette. Támadni, lerombolni, ugyanúgy, ahogy később Pozsgayval szemben és a négyigenes népszavazás kapcsán eljártak. Annyi volt a perspektívájuk, hogy megnyerjenek egy-egy pillanatot, és amikor a Parlamenthez érnek, ott megszerezzék a pozíciókat, amit sem a táboruk lélekszáma, sem a programjuk nem indokolt. Bele is buktak ebbe. Az Antall – Kis János paktum révén, Pető Iván révén annyit értek el az első választások után, hogy Göncz Árpádot sikerült köztársasági elnökké tenni, sajtóügyekben meg kompromisszumot kötni, amiben az MDF menthetetlenül vereséget szenvedett. Ez szükségképpen vezetett a teljes szembenálláshoz.

– *ftg* – Ez még a választások előtti helyzet, vagy átfolyik a másikba, a következő periódusba?

– *bíró* – Is, is. A választások előtti, ami aztán átfolyik, részükről szinte zavartalanul...

– *ftg* – Viszont akkor már az MDF képe is meglehetősen eltért a lakitelektől. Én azt a mondjuk baráti kört (ott voltam Lakiteleken 1987-ben és 1988-ban is) a magaménak éreztem. Ma a népi mozgalomról, teljes hagyományának, különböző elágazásainak ismeretében valószínűleg már mást (is) gondolok, mint amit te, viszont ez a kör volt a miénk, és mikor az Antall-féle politika megjelent, majd egy polgárabb, városiasabb réteg került többségbe, ez nekem nem volt ugyan ellenszenves, csak nem volt a sajátom... Nem is léptem át a pártba a mozgalomból. Az eredeti szellemi kör háttérbe szorult, kezdett kikopni. Mi ennek a magyarázata? Valóban nem volt alkalmas a politikára ez a kör, mondjuk a lakitelekiek többsége, vagy rögtön elkezdett tagolódni, vagy pedig az uralomra került irányzat egyszerűen nem tűrte ezt a szárnyat?

– *bíró* – Nyilván több ok is volt, több magyarázatot lehet találni, de a hangsúlyos, a lényeges az, hogy egy nemzeti szemléletű kormányt nem tűrtek volna el, semmiképp sem. Egy olyan elkötelezettségű kormányt, amely megállítja a privatizáció örült, garázda tempóját, amely végrehajtja a legfontosabb számonkéréseket, és még sorolhatnám tovább – nem fogadtak volna el. Az Antall-kormány lényegében arra jött létre, hogy áthidalja ezt a helyzetet, hogy tudomásul vegyen bizonyos sarokpontokat. Ilyen a privatizáció szabadjára engedése, ilyen a tőkebeáramlás, de ilyen az igazságügyi rendszer is, amelyik nem veszi tudomásul, hogy bizonyos gyilkosságokért – gondolok itt az '56-os sortüzekről kezdve sok mindenre – legalábbis felelősségre kell vonni embereket. A Biszku-ügy nagyon jó példa erre. Tehát az Antall-kormányról azok számára is, akik eleinte hittek benne – Csoóri különösen, de Csurka is –, hogy Antall Józseffel majd megoldódik az MDF politikai irányításának az ügye, kiderült, hogy nem-hogy nem oldódik meg – ő más irányt teremt. Ezt a vonalat lehet nagy keservesen kategorizálni, hogy konzervatív-liberális, hogy a két világháború közötti úri

középosztály maradéka, sokféleképpen lehet jellemezni. Mindenesetre teljesen idegen volt attól, amit mi képviseltünk '87-től '90-ig. És ezt már '90-ben mindenki érezte, csak senki nem tudott tenni ellene semmit.

– tor – *Több, látszólag ezt igazoló emlékem van azokból az évekből. Hiszen, például, szinte hiábavalónak tűnhettek akár a Lakitelki Jegyzőkönyvben olvasható figyelmet keltő felszólalások a zsidó–magyar párbeszéd fontosságáról; ennek ellenére már a választás alatt s azt követően elszabadultak az indulatok s az ebből fakadó jelenségek. Vagy épp a tényföltárónak nevezett, mindenképp rosszul időzített történések. Gondolok itt akár arra a ma már feledésbe merült dokumentumfilmre, amelyet az osztrák televízió készített, neves írók közreműködésével, s a film képsoraival a pesti bérházak lépcsőházi korlátain fölfedezhető horogkereszties motívumok megmaradásából azt a következtetést próbálták sulykolni, amire te is utaltál.*

– ftg – *Arra szeretném felhívni a figyelmet, arra szeretnék emlékeztetni, hogy a zsidózás valóban megjelent, voltak, akik zsidóztak, de pont nem a lakitelkiek közül. Tehát, mondjuk úgy, leegyszerűsítve: a népi mozgalom tagjai nem zsidóztak. Amikor az MDF-nek ez a polgári vagy városi vagy városi alsó rétegbeli szárnya teret nyert, akkor jelentek meg ilyen hangok, legalábbis az én tapasztalataim szerint. Megemlítek két furcsa történetet, két furcsa beszélgetést: beszéltem olyan SZDSZ-es csoportvezetővel – a választások idején plakát- és jelképfestő csoportot vezetett –, aki azt mondta, hogy az előttük járó, szintén SZDSZ-es csoport festett horogkeresztet a falakra. De olyan MDF-es csoportvezetővel is beszéltem, aki elárulta, hogy az ő emberei is festettek ilyen jelképeket, és ő nem tudta megakadályozni. Ez a kérdés is bonyolultabb, mint a mesékben és a politikai publicisztikákban.*

– szeredi – *Egyvalamit tisztázzunk. Szerintem a tűz és a víz összeegyeztethetetlen. Az, amit a nemzetépítő demokraták, a nemzeti demokraták évtizedeken keresztül folyamatosan építettek, tehát az a fajta sok-sok kis apró láng, az a sok-sok kis parázs, az a sok-sok kis ötlet, amiből létrejön egy nemzet, egy nemzeti politika, nem tud összeegyeztetődni egy olyan vízzel, amely rád önti s rádönti mind a politikára, mind a gazdaságra, mind a kultúrára a kizárólagos megoldást. Szárszó arról szólt, hogy beszéljünk egymással, mondjuk el, mit gondolunk, próbáljunk meg egyeztetni. Lakitelek erről szól. Nyissuk ki a kapukat. Próbáljuk meghallgatni, ki milyen megoldást, ki milyen utat ajánl. A nemzeti demokraták javaslata a saját út. Nem a harmadik út: a saját út. Amelyik nem a három út egyike – a saját út az egyetlen lehetőség. Saját nemzeti tőkével, saját nemzeti kultúrával, nemzeti oktatással és így tovább. A hatalom, a parlamentarizmus nem cél, hanem eszköz ahhoz, hogy a nemzetállamot felépítsd. Ezzel szemben jön nota bene a nem magyar tőke, a nem magyar pénz, és mint tudjuk – nem kell szegyenkeznünk, ha kimondjuk –, ez a zsidó tőke, ez a zsidó multinacionális pénzvilág, amelyik igényt tart az itthoni nemzeti kincsekre, nemzeti értékekre. És végül, az a fajta – itt perdöntő szempont – egyenszabás, amely mind a parlamentarizmus felépítésében, mind a működő politikai rendszer felépítésében, mind a gazdaságban, és lehet tovább sorolni, egyazon mintát követ, olyan bevált sémát, amely a nemzeti érdekek, vagy ha úgy tetszik, a nemzeti hagyományok háttérbe szorítását eredményezi. A kettő nem egyeztethető össze egymással. Eredmény? 1989 októberében–novemberében az úgynevezett szár-*

szói vagy lakiteleki gondolatvilág – a nemzetállam, a nemzeti út felépítése – viszszavonul. Nem hal el, csak elszundikál, mert olyan erőkkel, olyan törekvésekkel és olyan szövetségekkel találja szembe magát, amelyekkel szemben védtelen. Amikor a Magyar Demokrata Fórum elnökének az egyik nyugati vezető hatalom magyarországi nagykövete azt mondja, hogy itt Magyarországon csak olyan kormány jöhet létre, amelyben a két fél (a polgári radikális és a nemzeti demokrata) együttesen jelenik meg, mert nem vagyunk hajlandóak engedélyt adni, vagy megakadályozzuk, hogy nemzeti kormány legyen, s ez az igény majd kitesztésül, megjelenik az 1990. májusi paktumban, s végül is meghatározza a kormányzást és az elkövetkezendő három évet. Tehát szeretném hangsúlyozni, itt a nemzeti út, a saját út és az a fajta polgári gyakorlat ütközik össze, az a polgári felfogás, amely a hatalmat célnak, és nem eszköznek tekinti. Ez az alapvető különbség, ami 1987-től végig jelen van, sokszor ütközve, máskor háttérbe szorítva. Csak egyetlenegy példát még. 1988. március 15-én, majd utána 1989. október 23-án az MDF azt mondja, hogy március 15-én ne az utcára vonuljunk ünnepelni, ne ütközzünk a rendszerrel, mert március 15-e a nemzetállam gondolata, a mi belső ünnepünk. Annak nem az a tartalma, hogy embereket vigyünk az utcára tüntetni, és ütközzünk a rendőrökkel. Tehát a Ráday-kollégiumban ünnepel az MDF. A másik oldal, a polgári radikalizmus, amelynek a célja a minél rosszabb, annál jobb, a hatalmat akarom, kiviszi a tízezer embert és ütközteti a rendőrökkel, merthogy ezáltal válik egyértelművé, kik vagyunk mi. Az ellenzék mi vagyunk. Tehát az a fajta nyugodt építkező erő, amelyik egy saját utat akart járni, és az, amelyik egy gyakorlatot, egy sémát akart bevezetni, ez a kettő ütközött egymással vagy tért el egymástól. '89 októberében-novemberében a saját utat járó erők nem eltűntek, hanem úgymond elszunnyadtak szerintem, és várták a lehetőséget, hogy újra érvényesülni tudjanak.

– tor – *Én egy gondolatot közbevetnék itt, mert... nem is kérdés ez záró kérdésem előtt. Vitázni akartam veled az imént, de azt gondolom, inkább csak ellenvéleményként jelenítem meg, hogy nekem egy dolog van makacsul a fejemben: én nem tudom, és nem is szeretnék egyenlőségjelet tenni a multikulturalizmus, a globalizmus, a nagy banki összefonódásokat említő gondolatok és a „zsidó tőke” közé. Tehát ez, nem tudom, te úgy fogalmazol, mondjuk, hogy a zsidó tőke beáramlása; én nem tudom... Nem mondom, hogy hosszú távon nem káros a multikulturalizmusnak a nemzeti kultúra határain, cezúráin átlépő betörése, aminek „rendesen” ittuk és isszuk a levét, erre azért föl kell készülni, de mindenképp összhang-kísérletekkel, és nem merev elutasítással. A globalizmust pedig önmagában szükségszerű velejárójának tartom a világpiaci jelenlétnek, de nem tudom, nem vagyok pénzember... azt gondolom, az ilyen sommásnak tűnő megállapítások sok konfliktus kiváltó okai.*

– ftg – *Én azt hiszem, hogy az igazi probléma nem is a multikulturalizmus vagy nemzeti kultúra vitája, hanem az általános kulturálatlanság, a kultúraellenesség kialakulása a társadalomban. Tehát nem is jelenik meg a terminus vagy a fogalom az emberek gondolkodásában. Szerintem mentálisan nagyon nagy bajban van ez a társadalom.*

– bíró – *Már melyik? A miénk, vagy általában?*

– ftg – *A miénk, az biztos, a többit nem ismerem eléggé.*

– bíró – *Én úgy gondolom, hogy a nyugati nagyobb bajban van.*

– *ftg* – *Ott nem járok.*

– *bíró* – De nem kell járni, lehet látni, lehet tapasztalni. A nyugati társadalmak az önfeladásnak olyan állapotába kerültek, amilyenbe mi még nem. Még mindig nem. Bekövetkezhet persze, hogy ugyanaz lesz a vége. És egyet azért hadd mondjak a tőke meg a politika összefüggéséről: az MDF nagyon határozottan a semlegesség álláspontjára helyezkedett annak idején. Egy pillanat alatt lehetlenné tették ezt, az MDF-hez tartozó emberek egy része és az MSZP felső vezetése azonnal teljes összhangban ment nyugat felé, a NATO-ba. A semlegességről szóló elképzelést, amit mi pártoltunk, hogy a nagyhatalmi garanciákkal ellátott semlegességet az egész térségre érvényesen meg kell valósítani, eleve elvetették. És miért? Azért, mert akkor ez a térség nem lett volna ilyen mértékben prédája a tőkének. A nagytőkének, illetve bizonyos politikai akaratoknak a prédája.

– *tor* – *Azért mosolyodtam el közben, mert az is feledésbe merül, hogy a NATO-ba való belépésünknek – beterjeszteni talán már nem volt lehetősége – az egyik leghangosabb követelője Horn Gyula.*

– *bíró* – Persze. Akárhonnan indulunk ki, akár a semlegesség kérdéséből, akár a privatizációból, mindig oda jutunk, hogy itt lényegében egy elhatározott folyamatról volt szó, annak a beteljesüléséről, amit nyugatról vezéreltek végig. Ahogy a Szovjetunió lebontását is onnan vezérelték le Gorbacsov révén, ugyanúgy ezt is, azzal a különbséggel, hogy a mi közegünk könnyebb préda volt, Magyarország pedig a legkönnyebb préda.

– *tor* – *Nem tudom, neked van-e még kérdésed, nekem már csak két felvetésem van. Bár Juhász Géza⁷ mélységéig egyikkel sem megyek el... Az egyik, nagyjából leírtátok, és beszélgetés közben utaltam is rá, hogy '93-ban megint csak egyfajta szomorúság lengte be a szárszói találkozózt. Az a fajta szomorúság, ahogy a '90–'93 közötti éveket, a kis csalódást az Antall-kormányban érzékeltétek, az jelent meg '93-ban. A politikai gyakorlat ismét felülírta az elképzeléseket, miképp (érintettük) '43 után, s miként '83 után is. '93-ra ismét ott a szomorúság, csalódottság árnyéka. És a reménykedés a jövőben ahelyett, hogy már íródnia kéne annak a '43-as jövőnek. Ezt így látjátok-e?*

– *bíró* – Én '93-ra vonatkozóan nem érzem azt, hogy nagyon nagy lett volna a reménykedés, ott amit korábban mondtál, a keserűség, a kiábrándultság, a csalódás hangjai jelentek meg döntően, és ez az érzés uralkodott inkább. Az Antall-kormánnyal szemben megnyilvánuló ottani magatartás pontosan abból fakadt, hogy nem érezte senki azt, hogy egykönnyen változtatni lehet ezen a tendencián. Tehát mindenki érzékelt többé-kevésbé, hogy olyan mértékben befolyás alatt áll az ország, hogy nem lehet egy igazi nemzeti demokráciát megteremteni. Lehet demokráciáról beszélni, liberális demokráciáról külön-

⁷ „A két ellentétes oldal közt, a szakadék alján ott hömpölyög az egységes magyar életakarat. Harmadik oldal? Én is úgy hiszem és vallom: ez a magyar oldal. Lélekben mindnyájan odatartozunk. Elsősorban az írók maguk. Az író, míg meg nem valósul az új, dolgozik érte, ragyogó képet fest róla. De mihelyt megvalósult, ha csakugyan író, azonnal ellenzékbe kerül vele: ahogy bírálta a régit, ugyanúgy kell bírálnia az újat is, kikerülhetetlenül. Minden rendszer egyoldalú, az író pedig a millióarcú életet ábrázolja, a teljes embert szolgálja. Kellemetlen ez a szolgálat a rendszernek, mégis magát ítéli szellemi elsorvadásra, ha lemond róla.” (Részlet az ő 1943-as szárszói hozzászólásából. *Szárszó*, Magyar Élet kiadása, 1943, 200.)

sen, de egy nemzeti alapú politikáról nem lehet. Ezt megint külön kell megteremteni, ahogy egyébként a Kádár-rendszer alatt is lényegében ez volt a program: külön megteremteni azt, mert a hatalmon belül és a hatalommal való szoros kapcsolatban nem lehet.

– tor – *A reményt én is a kincstári optimizmussal helyettesítem be inkább, mert gyakorlatilag a délutáni beszélgetésekben egy kérdés volt akkor, 1993-ban, hogy relatív vagy abszolút többsége lesz-e Horn Gyulának egy év múlva.*

– ftg – *Nem is csoportok jelentek meg ott akkor, hanem személyek, ha nem tévedek.*

– bíró – Igen. Azért azt hadd tegyem hozzá, ez is jellemző volt, hogy a kormány negligálta a '93-as találkozót, tehát nem engedte oda a minisztereit. Für Lajos ennek ellenére jött el, de majdhogynem titokban, és ő volt egyedül, aki meg is szólalt, Lezsák Sándor odajött ugyan, ő nem is volt kormánytag, de ő is pillanatok alatt eltűnt, és nem vállalta a nyilvánosságot. Egyszerűen nem vállalta, mert Antall letiltotta őket. Ennek ismertek a dokumentumai.

– tor – *Végezetül már csak egyetlenegy kérdésem lenne: a 2023-as szárszói találkozó milyen hangulatú lesz? Mi lesz a témája, lesz-e?*

– szeredi – *Az én véleményem az, hogy lesz 2023-ban Szárszó, de az nem a szárszói találkozó lesz valószínűleg, hanem remélhetőleg, hogyha a remény hal meg utoljára, akkor egy nemzeti államnak, egy nemzetállamnak az eredményeiről szól majd. Ennek a másik véglete, hogy nem lesz 2023-ban szárszói találkozó, mert nem lesz nemzet.*

– bíró – *Én azt gondolom, hogy nemzet talán lesz, sok mindent túlél már ez a nemzet, itt a kérdés inkább az: lesznek-e emberek, akik még emlékeznek arra, hogy mi volt az a szárszói gondolatkör; hogy mit lehet és mit kell feltétlenül vállalni ebből; hogy az új nemzedék egyáltalán hogyan jön, milyen arculattal jön létre. Ez dönti el. 2023-ról gondolkodni ma szerintem nem lehet.*

A Cédrus Művészeti Alapítvány, a Napút folyóirat rendezvényeiből az őszi hónapokban:

Szeptember 18., kedd, Országos Idegennyelvű Könyvtár (V. Molnár u. 11.) –

A Latzkó Andor műfordítás-pályázat díjátadó ünnepe

Szeptember 27., csütörtök, Nádor Terem (Vakok Iskolája: XIV. Ajtósi Dürer sor

39.) – A „Mátyásnak váltig kelle...” című lapszám bemutatója s a hozzá kapcsolódó fotópályázat eredményhirdetése

Október 31., szerda, Nádor Terem – Az *Aj. romale...* című Napút-összeállításnak szentelt bemutatóest

November 9., péntek, Petőfi Irodalmi Múzeum – Húszéves a Napút. Ünnepek remélt rendezvény

Valamennyi est 17.30-kor kezdődik, belépődíj nincsen; a részletes meghívók s műhelyünk további rendezvényei rendre a naputonline.hu oldalon olvashatóak.

Mindenkit derűvel várunk!